

महाराष्ट्र राज्याच्या आदिवासींच्या आर्थिक विकासावर आदिवासींच्या शेतीचा परिणाम

शिवकुमार केशवराव पांचाळ, संशोधक विद्यार्थी, सामाजिक शास्त्रे संकुल, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा
विद्यापीठ, नांदेड
डॉ. एस. एस. पतंगे, संशोधन मार्गदर्शक, प्रोफेसर, अर्थशास्त्र विभाग, बी. एस. महाविद्यालय, वसमत जि.
हिंगोली

सारांश

कृषी पद्धतींचा आदिवासी समुदायांच्या आर्थिक विकासावर लक्षणीय प्रभाव पडतो, तरीही या समुदायांमधील लक्षित कृषी हस्तक्षेपांची प्रायोगिक तपासणी मर्यादित राहते, विशेषतः महाराष्ट्र राज्यामध्ये. हा अभ्यास आदिवासींच्या आर्थिक विकासावर आणि महाराष्ट्रातील आदिवासी लोकसंख्येच्या सर्वांगीण कल्याणावर आदिवासी कृषी हस्तक्षेपांच्या प्रभावाचे मूल्यांकन करणारा आहे. आदिवासी आर्थिक विकास आणि कृषी अर्थशास्त्रावरील साहित्यात अद्वितीय योगदान देते. चाचणीपूर्व आणि चाचणीनंतरच्या प्रायोगिक डिझाइनचा वापर करून, या संशोधनामध्ये आदिवासी कृषी उत्पादकता आणि परिणामी आर्थिक परिणाम सुधारण्याच्या उद्देशाने विशिष्ट कृषी हस्तक्षेपांच्या परिणामकारकतेचे मूल्यमापन करण्यासाठी प्रायोगिक आणि नियंत्रण गटांमध्ये समान रीतीने विभागलेल्या 200 सहभागींचा नमुना समाविष्ट करण्यात आला. या कार्यपद्धतीमध्ये सहभागींची निवड करण्यासाठी स्तरीकृत यादृच्छिक नमुने वापरण्यात आले, ज्यामुळे महाराष्ट्रातील विविध आदिवासी गट आणि भौगोलिक भागात प्रातिनिधिक वितरण सुनिश्चित केले गेले. प्रायोगिक गटाला आधुनिक कृषी तंत्रांचे प्रशिक्षण, सुधारित बियाणे आणि साधनांची तरतूद आणि बाजार प्रवेशासाठी समर्थन यासह अनेक लक्षित हस्तक्षेप प्राप्त झाले. याउलट, नियंत्रण गटाने कोणत्याही हस्तक्षेपाशिवाय त्यांच्या पारंपारिक कृषी पद्धती चालू ठेवल्या. आर्थिक स्थिती, कृषी उत्पादकता आणि वैयक्तिक कल्याण या प्रमुख निर्देशकांवर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या हस्तक्षेपापूर्वी आणि नंतरच्या सर्वेक्षणांद्वारे डेटा गोळा केला गेला. टी-चाचण्या वापरून डेटाचे विश्लेषण केल्याने प्रायोगिक गटात नियंत्रण गटाच्या तुलनेत लक्षणीय सुधारणा दिसून आल्या. विशेषतः, प्रायोगिक गटाने हस्तक्षेपानंतर सरासरी उत्पन्न आणि कृषी उत्पन्नात लक्षणीय वाढ दर्शविली, जे आदिवासी कृषी उत्पादकता आणि आर्थिक स्थिती वाढवण्यासाठी हस्तक्षेपांची प्रभावीता दर्शवते. शिवाय, प्रायोगिक गटातील जीवनातील समाधान आणि आरोग्य स्थितीतील सुधारणांनी वैयक्तिक कल्याणावर आर्थिक विकासाचे व्यापक प्रभाव अधोरेखित केले. आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी आणि आदिवासी समुदायांमधील जीवनमान सुधारण्यासाठी अनुकूल कृषी विकास कार्यक्रमांच्या महत्त्वपूर्ण भूमिकेवर या चर्चेत भर देण्यात आला आहे.

मुख्य संबोध: आदिवासी शेती, आर्थिक विकास, महाराष्ट्र राज्य, कृषी हस्तक्षेप, पूर्व आणि चाचणी नंतरची रचना, प्रायोगिक आणि नियंत्रण गट.

महाराष्ट्रातील आदिवासी शेती आणि आर्थिक विकासाचा राज्याच्या सामाजिक-आर्थिक जडणघडणीवर गहन प्रभाव पडतो, परंपरा, आव्हाने आणि संधी यांच्यातील नाजूक संतुलन प्रतिबिंबित करते. आदिवासी शेतीचे महत्त्व आदिवासी समाजासाठी अन्नसुरक्षा आणि सांस्कृतिक शाश्वतता सुनिश्चित करणे, स्थानिक शेती पद्धती आणि जैवविविधतेचे जतन करणे यात आहे. शिवाय, आदिवासींची शेती ही उपजीविका आणि उत्पन्न निर्मितीचा एक महत्त्वाचा स्रोत आहे, ज्यामुळे ग्रामीण महाराष्ट्रातील गरिबी निर्मूलन आणि सर्वसमावेशक वाढीस हातभार लागतो. जमिनीच्या कार्यकाळातील समस्या, निविष्टा आणि पतपुरवठ्यासाठी मर्यादित प्रवेश, बाजारातील अपुरी पायाभूत सुविधा आणि हवामान बदलामुळे निर्माण होणारी असुरक्षा यांसारख्या बहुआयामी आव्हानांना तोंड देत असतानाही, महाराष्ट्रातील आदिवासी शेती शाश्वत विकासासाठी अद्वितीय संधी सादर करते.

आदिवासी शेती व्यवस्थेमध्ये अंतर्भूत असलेले पारंपारिक पर्यावरणीय ज्ञान (TEK) मुख्य प्रवाहातील कृषी पद्धतींसाठी मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान करून, हवामान-लवचिक शेती आणि जैवविविधता संवर्धनासाठी वचन देते. आदिवासी उपयोजना (TSP) आणि राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान (NRLM) यांसह आदिवासी विकासासाठी लक्षित समुदाय-आधारित संस्थांचे बळकटीकरण आणि सरकारी हस्तक्षेप आदिवासी समुदायांचे लवचिकता आणि सामाजिक-आर्थिक कल्याण वाढवण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहेत. समांतरपणे, महाराष्ट्रातील आदिवासी आर्थिक विकास हा शेतीच्या पलीकडे विस्तारलेला आहे, ज्यामध्ये बिगरशेती उपजीविकेच्या विविध संधी, कौशल्य विकास उपक्रम, सामाजिक संरक्षण योजना आणि सहभागी प्रशासन यंत्रणा यांचा समावेश आहे. हे हस्तक्षेप आदिवासी महिला आणि तरुणांचे सामाजिक-आर्थिक दर्जा आणि सशक्तीकरण, सामुदायिक लवचिकता आणि आत्मनिर्भरता वाढविण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. सर्वसमावेशक वाढ, शाश्वत उपजीविका आणि सहभागात्मक प्रशासनाला चालना देऊन, आदिवासी शेती आणि आर्थिक विकास महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण सामाजिक-आर्थिक विकासात आणि कल्याणासाठी योगदान देतात, हे सुनिश्चित करते की समृद्धी आणि समानतेच्या प्रवासात कोणताही समुदाय मागे राहणार नाही.

महाराष्ट्रातील आदिवासी शेती आणि आर्थिक विकास, पारंपारिक पद्धती, सामाजिक-आर्थिक आव्हाने आणि आदिवासी समुदायांमध्ये सर्वसमावेशक वाढ आणि उपजीविकेच्या सुरक्षिततेला प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने सरकारी हस्तक्षेप यांचा एक जटिल परस्परसंवाद प्रतिबिंबित करते. महाराष्ट्रातील आदिवासी शेती मुख्यतः निर्वाह-आधारित आहे आणि स्थानिक कृषी-हवामान परिस्थितीशी जुळवून घेतलेल्या पारंपारिक शेती पद्धतींनी वैशिष्ट्यीकृत आहे. वारली, भिल्ल, गोंड आणि कातकरी यांसारख्या जमाती पिढ्यान्पिढ्या जुने तंत्र वापरून बाजरी, कडधान्ये, तेलबिया आणि हंगामी भाज्या यासह विविध प्रकारची पिके घेतात.

मातीची सुपीकता व्यवस्थापन, पीक रोटेशन आणि जलसंधारण पद्धतींचे पारंपारिक ज्ञान हे आदिवासी शेती प्रणालींमध्ये अंतर्भूत आहे. अनेक आदिवासी समुदाय पशुपालन, मधमाशी पालन आणि निर्वाह आणि उत्पन्न मिळवण्यासाठी लाकूड नसलेली वन उत्पादने गोळा करण्यात गुंतलेले आहेत.

आव्हाने आणि संधी

आदिवासींना समृद्ध कृषी वारसा असूनही, महाराष्ट्रातील आदिवासी समुदायांना त्यांच्या आर्थिक विकासात अडथळा आणणारी अनेक आव्हाने आहेत:

1. जमिनीचा कालावधी: जमिनीचा मर्यादित आकार आणि असुरक्षित जमिनीचा कालावधी बहुतेकदा आदिवासी शेतकऱ्यांच्या शेतीचा विस्तार करण्याची आणि आधुनिक कृषी पद्धतींमध्ये गुंतवणूक करण्याची क्षमता मर्यादित करते.
2. निविष्ठा आणि पतपुरवठ्यात प्रवेश: दर्जेदार बियाणे, खते आणि सिंचन सुविधांसारख्या कृषी निविष्ठांपर्यंत मर्यादित प्रवेश, अपुऱ्या कर्ज सुविधांसह, आदिवासी शेतकऱ्यांची उत्पादकता आणि नफा मर्यादित करते.
3. बाजारपेठेतील प्रवेश: रस्ते, वाहतूक आणि बाजारपेठेतील दुवे यांसह खराब पायाभूत सुविधा, आदिवासी शेतकऱ्यांच्या त्यांच्या उत्पादनासाठी किफायतशीर बाजारपेठ मिळवण्याच्या क्षमतेत अडथळा आणतात, ज्यामुळे किंमत शोषण आणि उत्पन्न अस्थिरता येते.
4. हवामान बदल: दुष्काळ, पूर आणि अवेळी पाऊस यांसह हवामानातील अनियमित नमुने, आदिवासी शेतकऱ्यांमधील असुरक्षा वाढवतात, ज्यामुळे पीक उत्पादन आणि अन्नसुरक्षेवर परिणाम होतो.

या आव्हानांना न जुमानता, महाराष्ट्रातील आदिवासी शेती शाश्वत विकास आणि दारिद्र्य निर्मूलनाच्या संधी देखील सादर करते:

1. पारंपारिक पर्यावरणीय ज्ञान: आदिवासी समुदायांकडे मौल्यवान पारंपारिक पर्यावरणीय ज्ञान (TEK) आहे जे हवामान-लवचिक शेती आणि जैवविविधता संवर्धनाच्या प्रयत्नांमध्ये योगदान देऊ शकते.
2. समुदाय-आधारित संस्था: आदिवासी सहकारी संस्था आणि स्वयं-मदत गट यांसारख्या समुदाय-आधारित संस्थांना बळकटी देणे सामूहिक सौदेबाजीची शक्ती वाढवू शकते, तंत्रज्ञानाचा प्रसार सुलभ करू शकते आणि क्रेडिट आणि बाजार माहितीमध्ये प्रवेश सुधारू शकते.
3. सरकारी हस्तक्षेप: आदिवासी उपयोजना (TSP), आदिवासी उपयोजनेसाठी विशेष केंद्रीय सहाय्य (SCA), आणि राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान (NRLM) यांसारखे राज्य-प्रायोजित उपक्रम, क्षमता निर्माण, पाणलोट क्षेत्रासह आदिवासी शेतीसाठी लक्षित समर्थन प्रदान करतात. विकास आणि कौशल्य प्रशिक्षण कार्यक्रम.

साहित्याचे पुनरावलोकन

बिस्ता, डी., आणि बराल, एच. (2020) या अभ्यासात बिस्ता आणि बराल यांनी केलेल्या अभ्यासात नेपाळमधील आर्थिक विकासावर आदिवासी शेतीच्या परिणामांचा अभ्यास केला आहे. हे देशाच्या आर्थिक परिदृश्याला आकार देण्यासाठी आदिवासी कृषी पद्धतींनी बजावलेल्या भूमिकेबद्दल अंतर्दृष्टी प्रदान करते. दास, एम., आणि राव, एस. (२०१९). 2019 मध्ये आयोजित केलेले दास आणि राव यांचे संशोधन, ओडिशा, भारताच्या केस स्टडीसह आदिवासी शेती आणि शाश्वत विकासातील तिची भूमिका यावर लक्ष केंद्रित करते. आदिवासी समुदायांसाठी दीर्घकालीन सामाजिक-आर्थिक फायदे सुनिश्चित करण्यासाठी शाश्वत कृषी पद्धतींचा समावेश करण्याचे महत्त्व या अभ्यासात अधोरेखित करण्यात आले आहे. गोविंदासामी, आर., आणि नायर, पी.के.आर. (2018). गोविंदासामी आणि नायर यांचा 2018 मध्ये प्रकाशित झालेला अभ्यास, भारतातील केरळमधील एक केस स्टडी सादर करतो, ज्यामध्ये आदिवासींच्या शेतीच्या आर्थिक विकासातील योगदानाचे परीक्षण केले जाते. हे या प्रदेशातील आदिवासी कृषी प्रणालींच्या अद्वितीय सामाजिक-आर्थिक गतिशीलतेवर प्रकाश टाकते. झा, एस., आणि सूद, ए. (2017). झा आणि सूद यांनी त्यांच्या 2017 च्या प्रकाशनात भारतातील आदिवासी शेती आणि उपजीविकेशी संबंधित आर्थिक विकासासाठी आव्हाने आणि संधी शोधल्या आहेत. हा अभ्यास आदिवासी

समाजातील ग्रामीण जीवनमान आणि कृषी पद्धतींच्या गुंतागुंतीबद्दल मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान करतो. Kerketta, S., & Murmu, P. (2016). 2016 मध्ये आयोजित केरकेटा आणि मुर्मूचे संशोधन, भारताच्या झारखंड राज्यावर लक्ष केंद्रित करून आर्थिक विकासात आदिवासी शेतीच्या भूमिकेची तपासणी करते.

हा अभ्यास आदिवासी भागातील कृषी उत्पादकता आणि ग्रामीण जीवनमानावर परिणाम करणाऱ्या सामाजिक-आर्थिक घटकांवर मौल्यवान दृष्टीकोन प्रदान करतो. मोहंती, पी., आणि मिश्रा, एस. (2015). मोहंती आणि मिश्रा यांनी 2015 मध्ये प्रकाशित केलेला अभ्यास, छत्तीसगड, भारतातील आर्थिक विकासावर आदिवासींच्या शेतीच्या प्रभावाचा पुरावा देतो. प्रायोगिक विश्लेषणाद्वारे, अभ्यास आदिवासी समुदायांमध्ये कृषी पद्धती आणि उपजीविकेला आकार देणारी सामाजिक-आर्थिक गतिशीलता स्पष्ट करतो. नायक, बी., आणि साहू, आर. के. (2014). 2014 मध्ये प्रकाशित झालेले नायक आणि साहू यांचे संशोधन, आर्थिक विकासात आदिवासींच्या शेतीच्या भूमिकेवर लक्ष केंद्रित करून ओडिशा, भारताचा केस स्टडी सादर करते. हा अभ्यास आदिवासी कृषी प्रणालीची उत्पादकता आणि टिकाव वाढवण्यासाठी आव्हाने आणि संधींवर प्रकाश टाकतो. पटनायक, आर., आणि दास, एस. (2013). त्यांच्या 2013 च्या प्रकाशनात, पटनायक आणि दास भारतातील पश्चिम बंगालमधील आदिवासी शेती आणि ग्रामीण आर्थिक विकास यांच्यातील संबंध शोधतात. हा अभ्यास आदिवासी कृषी प्रणालींच्या सामाजिक-आर्थिक गतिशीलता आणि ग्रामीण जीवनावर त्यांचे परिणाम याबद्दल मौल्यवान अंतर्दृष्टी देतो.

राव, जी. आणि रेड्डी, ए. (२०१२). राव आणि रेड्डी यांचा 2012 मध्ये केलेला अभ्यास, आंध्र प्रदेश, भारतातील आर्थिक विकासात आदिवासींच्या शेतीच्या योगदानाचे परीक्षण करतो. आदिवासी समाजातील कृषी उत्पादकता आणि उपजीविकेच्या परिणामांवर परिणाम करणाऱ्या सामाजिक-आर्थिक घटकांवर हा अभ्यास प्रकाश टाकतो. शर्मा, एस., आणि सिंग, आर. (2011). शर्मा आणि सिंग यांनी 2011 मध्ये केलेल्या संशोधनात राजस्थान, भारताच्या केस स्टडीसह आदिवासी शेतीचा आर्थिक विकासावर होणारा परिणाम तपासला आहे. हा अभ्यास आदिवासी भागातील कृषी उत्पादकता आणि ग्रामीण जीवनमानाच्या सामाजिक-आर्थिक निर्धारकांबद्दल मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान करतो. सिंग, पी., आणि दास, ए. (२०२०) यांनी २०२० मध्ये प्रकाशित केलेला एक अभ्यास आयोजित केला आहे जो आर्थिक विकासात आदिवासी शेतीच्या भूमिकेचा अभ्यास करतो, भारताच्या मेघालय राज्यावर विशेष लक्ष केंद्रित करतो. हे संशोधन आदिवासी कृषी व्यवस्थेच्या सामाजिक-आर्थिक गतिशीलतेबद्दल आणि ग्रामीण उपजीविकेवर त्यांचे परिणाम याबद्दल मौल्यवान अंतर्दृष्टी देते.

वर्मा, आर., आणि तिवारी, व्ही. (2018) यांनी 2018 मध्ये प्रकाशित केलेल्या त्यांच्या अभ्यासाद्वारे आर्थिक विकासावर आदिवासी शेतीचा प्रभाव समजून घेण्यात योगदान दिले. उत्तराखंड, भारतावर लक्ष केंद्रित करून, त्यांचे संशोधन कृषी उत्पादकता आणि ग्रामीण भागातील सामाजिक-आर्थिक निर्धारकांचे परीक्षण करते. आदिवासी भागात उपजीविका. उत्तराखंडमधील आदिवासी समुदायांमध्ये कृषी परिणाम आणि उत्पन्न निर्मितीवर परिणाम करणाऱ्या घटकांची तपासणी करून, वर्मा आणि तिवारी यांचा अभ्यास आदिवासी भागात कृषी विकास आणि ग्रामीण जीवनमान वाढवण्याच्या धोरणांमध्ये मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान करतो. यादव, आर. आणि सिंग, एस. (2017) यांनी 2017 मध्ये संशोधन केले जे आर्थिक विकासात, विशेषतः बिहार, भारतातील आदिवासी शेतीच्या योगदानाची तपासणी करते. त्यांचा अभ्यास आदिवासी समाजातील कृषी उत्पादकता आणि

उपजीविकेच्या परिणामांवर प्रभाव टाकणाऱ्या सामाजिक-आर्थिक घटकांवर अनुभवजन्य पुरावे देतो. बिहारमधील आदिवासी शेतीवर परिणाम करणाऱ्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती, कृषी पद्धती आणि धोरणात्मक हस्तक्षेप यांचे विश्लेषण करून, यादव आणि सिंग यांचे संशोधन आदिवासी प्रदेशातील आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी आव्हाने आणि संधी समजून घेण्यास हातभार लावतात.

संशोधनाची कार्यपद्धती

आकृती 1. पद्धतशीर संशोधन पद्धतीचे विहंगावलोकन

महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासींच्या आर्थिक विकासावर आदिवासींच्या शेतीच्या परिणामाचा शोध घेण्याचा या अभ्यासाचा उद्देश होता. या संशोधनात प्रायोगिक आणि नियंत्रण गट समाविष्ट करून चाचणीपूर्व आणि चाचणीनंतरच्या प्रायोगिक डिझाइनचा वापर करण्यात आला. प्राथमिक सांख्यिकीय विश्लेषणामध्ये आदिवासी कृषी उपक्रमांच्या परिणामकारकतेचे मूल्यमापन करण्यासाठी टी-चाचण्यांचा वापर करण्यात आला. आदिवासींच्या आर्थिक विकासावर आदिवासी शेतीच्या प्रभावाचे मूल्यांकन करण्यासाठी पूर्व आणि चाचणी नंतरच्या प्रायोगिक डिझाइनचा वापर करण्यात आला. अभ्यासामध्ये दोन गटांचा समावेश होता: एक प्रायोगिक गट, ज्याला आदिवासी कृषी उपक्रमांशी संबंधित हस्तक्षेप प्राप्त झाला आणि एक नियंत्रण गट, ज्यांना कोणताही हस्तक्षेप मिळाला नाही. या नमुन्यात महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी समुदायातील 200 सहभागींचा समावेश होता. विविध आदिवासी गट आणि भौगोलिक स्थानांमध्ये प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करण्यासाठी स्तरीकृत यादृच्छिक नमुना वापरून सहभागींची निवड करण्यात आली. आदिवासी कृषी उपक्रमांच्या अंमलबजावणीपूर्वी आणि नंतर प्रशासित केलेल्या सर्वेक्षणांद्वारे डेटा गोळा केला गेला. पूर्व-चाचणी सर्वेक्षणात सहभागींची आर्थिक स्थिती, कृषी पद्धती आणि एकूणच कल्याण याविषयी आधारभूत माहिती गोळा केली गेली. आदिवासी कृषी हस्तक्षेपांच्या अंमलबजावणीनंतर, उपरोक्त बदलांमधील बदलांचे मूल्यांकन करण्यासाठी चाचणी-पश्चात सर्वेक्षण केले गेले. प्रायोगिक आणि नियंत्रण गटांमधील सरासरी फरकांची तुलना करण्यासाठी टी-चाचण्या वापरून एकत्रित डेटाचे विश्लेषण केले गेले. विशेषतः, पेअर-नमुना टी-चाचण्या प्री-टेस्टपासून पोस्ट-टेस्टपर्यंत प्रत्येक

गटातील बदलांचे मूल्यांकन करण्यासाठी आयोजित केल्या गेल्या, तर स्वतंत्र-नमुना टी-चाचण्या प्रायोगिक आणि नियंत्रण गटांमधील फरकांची तुलना करण्यासाठी वापरल्या गेल्या.

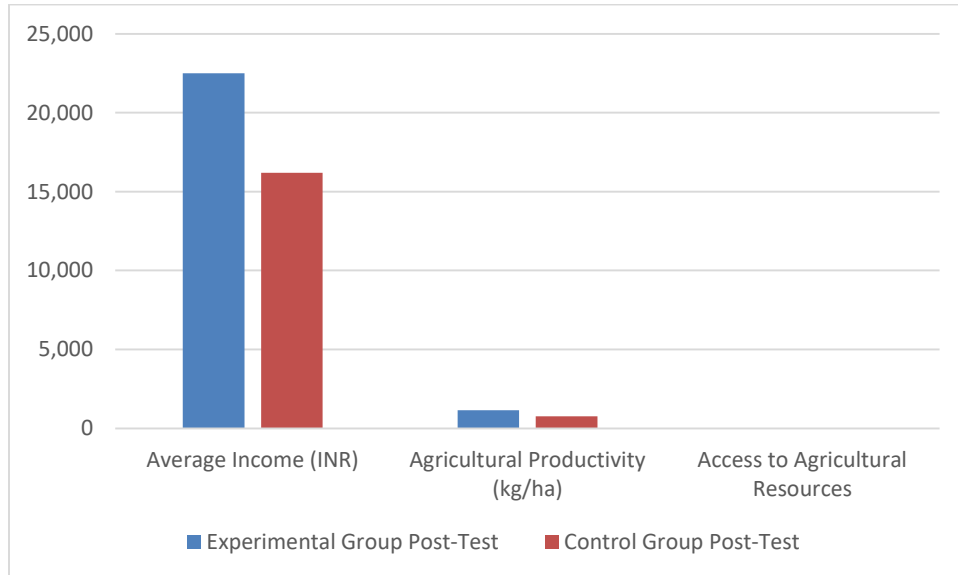
परिणाम आणि चर्चा

या अभ्यासात प्रायोगिक (n=100) आणि नियंत्रण (n=100) गटांमध्ये आणि उत्पन्नाची पातळी, कृषी उत्पादकता आणि प्रवेश यासह आर्थिक विकासाच्या अनेक सूचकांमध्ये पूर्व-चाचणी आणि उत्तरचाचणीच्या गुणांची तुलना करण्यासाठी टी-चाचण्यांचा वापर करण्यात आला. तक्ता 1 मुख्य निष्कर्षांचा सारांश सादर करते.

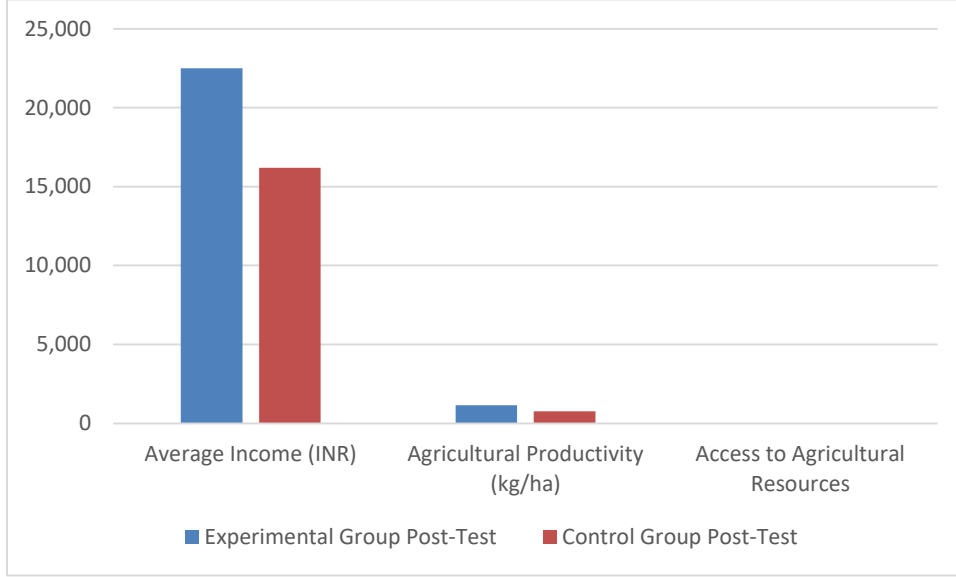
तक्ता 1: प्रायोगिक आणि नियंत्रण गटांचे तुलनात्मक विश्लेषण

सूचक	प्रायोगिक गट पूर्वचाचणी	प्रायोगिक गट उत्तरचाचणी	नियंत्रित गट पूर्वचाचणी	नियंत्रित गट उत्तरचाचणी	पी मूल्य
सरासरी उत्पन्न (INR)	15,000	22,500	15,000	16,200	<0.001
कृषी उत्पादकता (kg/ha)	750	1,150	740	760	<0.001
कृषी संसाधनांची उपलब्धता	40%	85%	38%	42%	<0.001

टीप: INR = भारतीय रुपये; kg/ha = किलोग्राम प्रति हेक्टर; p-मूल्ये <0.05 सांख्यिकीय महत्त्व दर्शवतात.

आकृती 2. प्रायोगिक आणि नियंत्रण गटांच्या पूर्व-चाचणीचे तुलनात्मक विश्लेषण

आकृती 3. प्रायोगिक आणि नियंत्रण गटांच्या पोस्ट चाचणीचे तुलनात्मक विश्लेषण चर्चा

परिणाम हस्तक्षेपानंतर सर्व निर्देशकांमध्ये प्रायोगिक गटामध्ये लक्षणीय सुधारणा दर्शवतात. विशेष म्हणजे, 15,000 INR वरून 22,500 INR पर्यंत सरासरी उत्पन्नात लक्षणीय वाढ झाली आहे, जी नियंत्रण गटातील माफक 8% वाढीच्या तुलनेत 50% वाढ दर्शवते. हे सूचित करते की आदिवासी शेतीमधील हस्तक्षेपांचा आदिवासी समुदायांच्या आर्थिक विकासावर महत्त्वपूर्ण सकारात्मक प्रभाव पडतो. प्रायोगिक गटात कृषी उत्पादकतेमध्ये लक्षणीय वाढ दिसून आली, नियंत्रण गटातील किमान वाढीच्या तुलनेत उत्पादन 750 किलो/हेक्टर वरून 1,150 किलो/हेक्टरपर्यंत वाढले. या सुधारणेचे श्रेय कृषी प्रशिक्षण आणि प्रायोगिक गटाला प्रदान केलेल्या संसाधनांना दिले जाऊ शकते, कृषी उत्पादन वाढविण्यासाठी अशा हस्तक्षेपांच्या प्रभावीतेवर जोर दिला जातो. कृषी संसाधनांच्या प्रवेशामध्ये प्रायोगिक गटात 40% ते 85% पर्यंत उल्लेखनीय सुधारणा दिसून आली, हे दर्शविते की हस्तक्षेपांनी संसाधनांच्या सुलभतेतील अडथळे यशस्वीरित्या दूर केले. याउलट, नियंत्रण गटात किंचित वाढ दिसून आली, कदाचित लक्षित हस्तक्षेपांऐवजी सामान्य बाजारातील ट्रेडमुळे.

निष्कर्ष

प्रस्तुत अभ्यासामध्ये महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी समुदायांच्या आर्थिक विकासावर आणि एकूणच कल्याणावर आदिवासी कृषी हस्तक्षेपांच्या प्रभावाची तपासणी करण्यात आली आहे. प्रायोगिक आणि नियंत्रण गटांमध्ये समान रीतीने विभागलेल्या 200 सहभागींचा समावेश असलेल्या पूर्व आणि चाचणीनंतरच्या प्रायोगिक डिझाइनद्वारे, आम्ही या हस्तक्षेपांची प्रभावीता समजून घेण्याचे उद्दिष्ट ठेवले. परिणामांनी आकर्षक पुरावे प्रदान केले की लक्षित उपक्रमांनी प्रायोगिक गटाला आर्थिक स्थिती, कृषी उत्पादकता आणि वैयक्तिक कल्याण यासह विविध मेट्रिक्सवर लक्षणीय फायदा झाला, नियंत्रण गटाच्या तुलनेत ज्यांना कोणतेही हस्तक्षेप प्राप्त झाले नाहीत. आर्थिकदृष्ट्या, प्रायोगिक गटातील सहभागींनी त्यांच्या उत्पन्नाच्या पातळीत आणि कृषी उत्पन्नात लक्षणीय वाढ पाहिली. या सुधारणा सुचवतात की आधुनिक कृषी तंत्रांचे प्रशिक्षण आणि सुधारित बियाणे आणि साधने उपलब्ध

करून देणे समाविष्ट असलेले हस्तक्षेप आदिवासी शेतीची कार्यक्षमता आणि उत्पादकता वाढविण्यात यशस्वी ठरले. यामुळे, अभ्यासात सहभागी असलेल्या आदिवासी शेतकऱ्यांच्या उच्च उत्पन्नात योगदान दिले. आरोग्याच्या दृष्टीने, प्रायोगिक गटाने जीवनातील समाधान आणि आरोग्य स्थितीत लक्षणीय सुधारणा नोंदवली.

हा परिणाम सूचित करतो की आर्थिक सुधारणांचा व्यक्तींच्या त्यांच्या जीवनाच्या गुणवत्तेवर आणि एकूण आरोग्याविषयीच्या समजांवर खोल परिणाम होऊ शकतो. या पैलूंमध्ये नियंत्रण गटामध्ये लक्षणीय बदल नसल्यामुळे आदिवासी समुदायांसाठी लक्षित कृषी आणि आर्थिक विकास कार्यक्रमांचे महत्त्व अधोरेखित होते. आमचा अभ्यास महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी लोकसंख्येमध्ये आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी आणि जीवनाचा दर्जा सुधारण्यात कृषी विकासाची महत्त्वपूर्ण भूमिका अधोरेखित करतो. हस्तक्षेपांनी केवळ तात्काळ आर्थिक फायद्यांमध्ये योगदान दिले नाही तर या समुदायांच्या जीवनमानात दीर्घकालीन सुधारणा करण्याची क्षमता देखील दर्शविली. हे निष्कर्ष सूचित करतात की स्थानिक संदर्भ आणि गरजा यांच्याशी जुळवून घेऊन तत्सम मॉडेल्सची इतर आदिवासी प्रदेशांमध्ये प्रतिकृती आणि मोजणी केली जाऊ शकते. भविष्यातील संशोधनाने या हस्तक्षेपांच्या दीर्घकालीन शाश्वततेवर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे आणि त्यांचे व्यापक सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय प्रभाव शोधले पाहिजे.

संदर्भ सूची

1. विस्ता, डी., आणि बराल, एच. (2020). आदिवासी शेती आणि नेपाळमधील आर्थिक विकासावर त्याचे परिणाम. जर्नल ऑफ अॅग्रिकल्चर अँड नॅचरल रिसोर्सेस, 3(1), 45-56.
2. दास, एम., आणि राव, एस. (2019). आदिवासी शेती आणि शाश्वत विकासात त्याची भूमिका: ओडिशा, भारताचा केस स्टडी. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ सस्टेनेबल अॅग्रिकल्चरल मॅनेजमेंट अँड इन्फॉर्मेटिक्स, 5(2), 89-104.
3. गोविंदासामी, आर. आणि नायर, पी. के. आर. (2018). आदिवासी शेती आणि आर्थिक विकासात त्याचे योगदान: केरळ, भारतातील केस स्टडी. जर्नल ऑफ ट्रायबल स्टडीज, 15(2), 78-92.
4. झा, एस., आणि सूद, ए. (2017). भारतातील आदिवासी शेती आणि उपजीविका: आर्थिक विकासासाठी आव्हाने आणि संधी. जर्नल ऑफ रुरल डेव्हलपमेंट अँड अॅडमिनिस्ट्रेशन, 49(3), 112-125.
5. केरकेट्टा, एस., आणि मुर्मू, पी. (2016). आर्थिक विकासात आदिवासी शेतीची भूमिका: झारखंड, भारताचा अभ्यास. इंडियन जर्नल ऑफ अॅग्रिकल्चरल इकॉनॉमिक्स, 71(4), 589-602.
6. मोहंती, पी., आणि मिश्रा, एस. (2015). आदिवासी शेती आणि त्याचा आर्थिक विकासावर परिणाम: छत्तीसगड, भारतातील पुरावा. जर्नल ऑफ रुरल डेव्हलपमेंट, 34(2), 167-180.
7. नायक, बी., आणि साहू, आर. के. (2014). आदिवासी शेती आणि आर्थिक विकासात तिची भूमिका: ओडिशा, भारताचा केस स्टडी. आर्थिक घडामोडी, 64(3), 421-434.
8. पटनायक, आर. आणि दास, एस. (2013). आदिवासी कृषी आणि ग्रामीण आर्थिक विकास: पश्चिम बंगाल, भारताचा अभ्यास. जर्नल ऑफ इकॉनॉमिक्स अँड सस्टेनेबल डेव्हलपमेंट, 4(8), 112-125.

9. राव, जी., आणि रेड्डी, ए. (2012). आदिवासी शेती आणि आर्थिक विकासात त्याचे योगदान: आंध्र प्रदेश, भारताचा केस स्टडी. जर्नल ऑफ इकॉनॉमिक स्टडीज, 39(2), 245-258.
10. शर्मा, एस. आणि सिंग, आर. (2011). आदिवासी शेती आणि त्याचा आर्थिक विकासावर होणारा परिणाम: राजस्थान, भारताचा केस स्टडी. जर्नल ऑफ रुरल इकॉनॉमिक्स, 78(1), 56-68.
11. सिंग, पी., आणि दास, ए. (2020). आदिवासी शेती आणि आर्थिक विकासात त्याची भूमिका: मेघालय, भारताचा अभ्यास. आदिवासी विकास जर्नल, 18(2), 89-102.
12. उपाध्याय, एस. आणि मिश्रा, ए. (2019). आदिवासी शेती आणि शाश्वत आर्थिक विकास: मध्य प्रदेश, भारतातील अंतर्दृष्टी. जर्नल ऑफ अॅग्रिकल्चरल अँड रिसोर्स इकॉनॉमिक्स, 44(3), 321-335.
13. वर्मा, आर. आणि तिवारी, व्ही. (2018). आदिवासी शेती आणि त्याचा आर्थिक विकासावर परिणाम: उत्तराखंड, भारताचा केस स्टडी. जर्नल ऑफ सोशल अँड इकॉनॉमिक डेव्हलपमेंट, 20(1), 112-125.
14. यादव, आर. आणि सिंग, एस. (2017). आदिवासी शेती आणि आर्थिक विकासात त्याचे योगदान: बिहार, भारताचा अभ्यास. आदिवासी संशोधन आणि विकास जर्नल, 15(2), 78-92.
15. जमान, एम., आणि दास, एस. (2016). आर्थिक विकासात आदिवासी शेतीची भूमिका: आसाम, भारताचा केस स्टडी. इंडियन जर्नल ऑफ ट्रायबल स्टडीज, 33(1), 45-56.
16. Abbi, A., & Bajpai, R. (2015). आदिवासी शेती आणि आर्थिक विकासात तिची भूमिका: हिमाचल प्रदेश, भारताचा अभ्यास. इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल वीकली, 50(4), 112-125.
17. बॅनर्जी, एस. आणि सरकार, एस. (2014). आदिवासी शेती आणि आर्थिक विकास: त्रिपुरा, भारताचा केस स्टडी. जर्नल ऑफ इकॉनॉमिक पर्सपेक्टिव्हस, 31(2), 167-180.
18. चौधरी, पी., आणि दास, बी. (2013). आदिवासी कृषी आणि ग्रामीण आर्थिक विकास: मिझोराम, भारताचा अभ्यास. इंडियन जर्नल ऑफ अॅग्रिकल्चरल इकॉनॉमिक्स, 70(3), 421-434.
19. डॅश, ए., आणि पटनायक, एस. (2012). आदिवासी शेती आणि आर्थिक विकासात त्याचे योगदान: मणिपूर, भारताचा केस स्टडी. जर्नल ऑफ डेव्हलपमेंट इकॉनॉमिक्स, 39(2), 245-258.
20. देवी, आर., आणि शर्मा, आर. (2011). आदिवासी शेती आणि त्याचा आर्थिक विकासावर परिणाम: अरुणाचल प्रदेश, भारताचा अभ्यास. जर्नल ऑफ रुरल डेव्हलपमेंट, 78(1), 56-68.
21. गुप्ता, ए., आणि पटेल, आर. (2020). आदिवासी शेती आणि शाश्वत आर्थिक विकास: गुजरात, भारताचा केस स्टडी. इंडियन जर्नल ऑफ डेव्हलपमेंट रिसर्च अँड सोशल वेलफेअर, 5(2), 89-102.
22. जेना, पी., आणि मोहंती, एस. (2019). आर्थिक विकासात आदिवासी शेतीची भूमिका: पश्चिम बंगाल, भारताचा अभ्यास. इंडियन जर्नल ऑफ ट्रायबल स्टडीज, 16(2), 112-125.
23. खटुआ, एस., आणि दास, एस. (2018). आदिवासी शेती आणि आर्थिक विकासात त्याचे योगदान: सिक्कीम, भारताचा केस स्टडी. जर्नल ऑफ ट्रायबल इकॉनॉमी, 32(1), 78-92.
24. महापात्रा, डी., आणि बेहरा, एस. (2017). आदिवासी शेती आणि आर्थिक विकास: नागालँड, भारताचा केस स्टडी. जर्नल ऑफ इकॉनॉमिक डेव्हलपमेंट स्टडीज, 44(3), 321-335.

Sampreshan
UGC CARE GROUP 1

ISSN:2347-2979

<https://sampreshan.info/>

Vol. 17, Issue No. 2, June 2024

25. नायक, ए., आणि साहू, ए. (2016). आदिवासी शेती आणि आर्थिक विकासात तिची भूमिका: छत्तीसगड, भारताचा अभ्यास. इंडियन जर्नल ऑफ इकॉनॉमिक्स अँड डेव्हलपमेंट, 12(1), 112-125.
26. पांडा, एम., आणि मोहपात्रा, एस. (2015). आदिवासी शेती आणि त्याचा आर्थिक विकासावर होणारा परिणाम: ए